

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՆ ԵՎ ՄԵԾ ԱՂԵՏԸ ՉԵԽԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Աննա Կ. Կարապետյան

Պրահայի Կարլի համալսարան, Չեխիա

Չեխերեն գրավոր աղբյուրներում 19-րդ դարի վերջի Չմյունխայի, ապա նաև 1922 թ. սեպտեմբերին քաղաքում բռնկված աղետալի հրդեհի մասին ուշադրության արժանի տեղեկություններ կան: Դրանք սակայն երբևէ գիտական առանձնակի ուսումնասիրության և վերլուծության նյութ չեն դարձել ոչ միայն հայկական գիտական շրջանակներում, այլև Չեխոսլովակիայում, որտեղ Հունաստանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմից հետո ապաստանած մեծաքանակ հունական համայնքը կարող էր հետաքրքրության ալիք բարձրացնել: Մինչդեռ Չմյունխայի մասին չեխերեն հրատարակումներ կան և՛ պարզ ուղեգրություններում, և՛ ազգագրական ու աշխարհագրական հետազոտություններում, և՛ ավաղ քաղաքական հստակ ուղղվածությամբ արևելագիտական մենագրություններում: Օսմանյան կայսրության դաշնակից Ավստրո-Հունգարիայի մաս լինելու փաստը նախ պարտադրյալ, ապա նաև սովորությանին երանգներ է հաղորդել չեխական և չեխոսլովակյան լրատվությանը, ինչի դեմ արդեն նորանկախ Չեխոսլովակիայում հանդես է եկել գրող և ճանապարհորդ Կարել Հանսան:

Հոդվածում ներկայացվող օրինակները կարևոր, իսկ երբեմն էլ եզակի են իբրև թեմայի մասին նոր աղբյուրներ:

Բանալի բառեր՝ Չմյունխա, Օսմանյան կայսրություն, Մեծ աղետ, ցեղասպանություն, Չեխիա, Չեխոսլովակիա, Կարել Հանսա, ուղեգրություններ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 05.01.2023: Ընդունվել է տպագրության՝ 25.04.2023:

The article was submitted on 05.01.2023 and accepted for publication on 25.04.2023.

Статья поступила 05.01.2023 и была принята к публикации 25.04.2023.

Ինչպես հղել՝ Աննա Կ. Կարապետյան, «Չմյունխան և Մեծ աղետը չեխական աղբյուրներում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 62-76:

How to cite: Anna K. Karapetyan, “Smyrna and the Great Catastrophe in Czech Sources,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 62-76.

Как сослаться: Анна К. Карапетян, “Смирна и Великая катастрофа в чешских источниках,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 1 (2023), 62-76.

Եթե ուզում եք գեղեցիկ հույն կանանց տեսնել, պետք է Ջմյունոնիա գնաք, որտեղ հանդիպածդ ամեն մի աղջիկ մի ծաղիկ է¹, նման խորհուրդ էր տալիս նշանավոր չեխ գրող Յան Երուդան, սակայն չեխ ճանապարհորդները սոսկ գեղեցիկ հույն կանանց տեսնելու համար չէ, որ ուղղություն էին վերցնում դեպի չքնաղ ու հնագույն այս քաղաք:

Եթե 15-18-րդ դարերում չեխները ճանապարհ էին ընկնում հիմնականում դեպի Սուրբ երկիր՝ ուխտի, ապա արդեն 19-րդ դարից չափազանց տարածված են դառնում ուղևորությունները Մերձավոր Արևելք, Առաջավոր Ասիա: Ըստ որում՝ ճամփորդում էին ոչ միայն գործարարները, ոչ միայն տարածաշրջանի պատմությունը, աշխարհագրությունը կամ ազգագրությունն ուսումնասիրող գիտնականներն ու գրող-լրագրողները, որոնց ճամփորդությունները սովորաբար որևէ մեկենաս էր ֆինանսավորում², այլև պարզ հետաքրքրասերները, որ հնարավորություն ունեին վճարելու ոչ այնքան մատչելի շրջագայության համար:

Այդպիսի ճանապարհորդներից էր Պրահայի քաղաքային խորհրդի անդամ, փայտագործ վարպետ Անտոնին Պացովսկին³, որ շրջագայությունը սկսել էր երկու հոգու ընկերակցությամբ, որոնց մանրամասն ներկայացնում է 1886 թ. հրատարակած «Ուղևորություն Պրահայից Արևելք» գրքում: Ջմյունոնիայի մասին նոթագրություններում նա նշում է, որ այն 150 հազար բնակչով, մեկ կամ երկհարկանի տներով քաղաք է, բեռները տեղափոխում են 8-12 միայնակ կապված ուղտերը, փողոցները նեղ են՝ նախատեսված մեկ կառքի համար, սալարկված են, սակայն փոսերի մեջ չընկնելու համար պետք է ուշադիր նայել ոտքերի տակ:

Նա հայտնում է, որ Ջմյունոնիայում նոր ծովափ կա՝ «կես ժամ երկարությամբ», որի ողջ երկայնքով երթնելում է ֆրանսիացիների կառուցած տրամվայր: Այստեղ մեկ քառակուսի մետր հողատարածքը 1 000 ֆրանկ արժե, և միայն հարուստ հույները կարող են տուն կառուցել⁴: Մելես գետի վրայի հնագույն կամրջից վեր, բարձունքից տեսանելի է ողջ քաղաքը, և երբ իջնում ես բարձունքից, նախ անցնում ես հայկական թաղամասով, ապա՝ թուրքական, հունական ու նաև հրեից թաղամասերով: «Քաղաքից մենակ դուրս գալը ո՛չ նպատակահարմար է, ո՛չ էլ՝ անվտանգ», – զգուշացնում է հեղինակն ու անգամ հիշեցնում, որ մի քանի տարի առաջ Ջմյունոնիայում թուրքերը սպանել են գերմանացի հյուպատոսին: «Քաղաքից ոչ շատ հեռու հինգ ռազմանավ է խարսխված՝ ամերիկյան, ֆրանսիական, իտալական, ռուսական, մյուսը, չգիտեմ,

1 Jan Neruda, *Obrazy z ciziny* (Dr Grégr a Ferd. Dattel, V Praze, 1879), 80.

2 Այդպես, օրինակ, հայոց լեզվով ու արվեստով տարված մեծ նորարար, մեկենաս Վոյտեխ Նապրստեկը ֆինանսավորել էր աշխարհագրագետ Յոզեֆ Վյունշի ճանապարհորդությունն Արևմտյան Հայաստան, ինչի արդյունքում վերջինս քարտեզագրել է բավական մեծ տարածք և հայտնաբերել Տիգրիսի ակունքները:

3 Alena Frolíková, "Pana Antonína Pacovského Cesta Na Východ (Malá Poznámka k Šaldovu Zápisníku)," *Česká Literatura*, roč. 46, číslo. 3, 1998, 323-325.

4 Antonín Pacovský, *Cesta z Prahy na východ* (Praha: Jos. R. Vilémek, 1886), 24.

որտեղից էր, ու եթե որևէ երկրի սոր նավ է մոտենում, մյուսն անմիջապես հեռանում է»⁵:

Պացովսկու գրածն ընդամենը ճանաչողական, ուղեցուցային է և հետաքրքիր է գուտ այդ իմաստով: Ավելի ուշ՝ 1896 թ., դոկտոր Յիրի Գուլթը⁶ գրում է, որ թեև Չմյոտնիան քաղաքական իմաստով հունական չէ, սակայն լեզվական առումով և վարքուրարքով հունական է⁷: Չմյոտնիան ներկայացվում է իբրև Եվրոպայից Ասիա լայնարձակ մայրուղու ամենամեծ առևտրական կենտրոն, որ շրջանը կապում է Պարսկաստանին ու Հնդկաստանին և լի է մեծ ու փոքր սրճարաններով, և որտեղ խոսում են աշխարհի բազում լեզուներով, ու «եթե չլինեին հայկական ու թուրքական բազմազան տարազները, Ֆրանսիական փողոցն այլ տեսք չէր ունենա, քան նմանատիպ որևէ փողոց Իտալիայում, կամ Աթենքում ու Մարսելում»⁸. «Չմյոտնիան հագնում է ֆրանսիական ու ավստրիական կոշիկներ, բուրում է ֆրանսիական օժանելիքով, բժշկվում գերմանական դեղերով, որսի է գնում բելգիական հրացաններով ու կրակում անգլիական արճիճով: [...] իրենց նամակները գրում են թղթի վրա, որ Հունաստանով բերում է ավստրիական Լյոյդ ընկերությունը, գերմանական թանաքով ու վիեննական գրիչներով, մի սեղանի վրա, որ ամենայն հավանականությամբ փարիզյան է. դրա վրա հավանաբար ընկնում է շվեյցարական ժամացույցի, ինչպես նաև այն ճրագի ստվերը, որ լցված է ռուսական նավթով: Եթե նաև հաշվի առնենք, որ Ռուսաստանը մեծ քանակությամբ հաց ու խավիար է մատակարարում, Ֆրանսիան՝ կարտոֆիլ, Պրահան՝ ապուխտ, Պարսկաստանը՝ թեյ, Շվեյցարիան և Իտալիան՝ պանիր, Եգիպտոսը՝ սխտոր, կարող ենք եզրակացնել, որ Չմյոտնիան աշխարհի շիացած զավակն է»⁹:

Չեխոսլովակիայի առաջին նախագահ Տոմաշ Գարիկ Մասարիկի արարողակարգի պատասխանատու, ապա նաև նորանկախ Չեխոսլովակիայի օլիմպիական կառույցի հիմնադիր-ղեկավար Յիրի Գուլթը¹⁰ հրաշալիորեն ներկայացրել է բազմազգ, բազմամշակույթ ու բազմակրոն սուլթանությունում դեռևս պահպանվող նրբերանգներ ու առանձնահատկություններ, որ վերանալու էին ազատության, եղբայրության ու հավասարության հեղափոխականների տարիներին, ավարտական փուլի հասնելով քեմալականների օրոք. «Շատ գեղեցիկ ու մաքուր են հունական և հատկապես հայկական թաղամասերը, որտեղ երեկոյան կանայք և աղջիկները դուրս են գալիս, հովանալու համար նստում տաղավարներում: [...] հայ կանայք զվարթ են և ծիծաղում

5 Նույն տեղում, 21-25:

6 Այսպես էր կարճ ստորագրում Յիրի Ստանիսլավ Գուլթ-Յարկովկին՝ գրող, ազգագրագետ և թարգմանիչ: Չեխ հանրությունը նրա միջոցով է ծանոթացել Օտորե դը Բալզակի, Պիեռ Լոտիի, Էմիլ Զոլայի, Գի դը Մոպասանի, Ժյուլ Վեռնի և մի շարք այլ ֆրանսագիր հեղինակների գործերին: Ստեղծագործել է չորս կեղծանուններով ու անգամ գիրք է հրատարակել սեղանի շուրջ ճիշտ նստելու և բարեկիրթ սովելու կանոնների մասին:

7 Jiří Stanislav Guth-Jarkovský, *Letem přes řecký kraj: feuilletony z cest* (V Praze: Bačkovský, 1896), չեչակավված նախաբան:

8 Նույն տեղում, 142:

9 Նույն տեղում, 143:

10 František Kolář, *Jiří Stanislav Guth-Jarkovský*, 1. vyd. (Praha: Český olympijský výbor v nakl. Olympia, 2011).

են ձեզ վրա, եթե փոքր-ինչ անպատշաճորեն եք հիանում նրանց գեղեցկությամբ, ինչպես մենք՝ զբոսաշրջիկներս մեզ թույլ ենք տալիս»¹¹:

Զմյուռնիայում Ավստրո-Հունգարիայի փոխհյուպատոս բարոն դը Չոնլայթները մեկ օրվա մեջ հաջողում է կազմակերպել դոկտոր Գուրթի հանդիպումն Այդընի վալիի՝ Հասան Ֆեհմի փաշայի հետ: Փաշան ակնհայտորեն ցանկացել է, որ հյուրը լավ տպավորություններով հեռանա Զմյուռնիայից ու սահուն ֆրանսերեն ասել է, որ բնական է՝ Եվրոպայում թուրքերին իբրև բարբարոս են ընկալում, սակայն դա սխալ է, ու հարցրել, թե նա արդյոք որևէ բռնության ականատես է եղել իր այցի ընթացքում. «Այն ժամանակ ես դեռ չէի կարող նահանգապետին հակաճառել հայերի օրինակով», – նշում է հեղինակը¹²: Դժվար է ասել, այն պատճառով, որ իրեն սիրալիք էին ընդունել կամ, զանազան անձնական ու միջպետական նկատառումներից ելնելով, թե պարզապես հետո՞ արդեն Պրահայում գիրքը շարադրելիս է Յիրի Գուրթ տեղեկացել համիդյան ջարդերի մասին:

Երբ արդեն Ադանայի կոտորածն էլ էր եղել, համիդյան ջարդերին 1909 թ. անդրադարձել է Բոհդան Կամինսկին¹³ Օսմանյան կայսրություն կատարած ուղևորության մասին «Այցով հիվանդ մարդու մոտ» գրքում¹⁴: Ներկայացնելով թուրքերի բնավորությունն ու նրանց հետ ապրելու առանձնահատկությունները, Կամինսկին գրում է նաև, որ դեռ Զմյուռնիա չհասած, ծովից արդեն կարելի է տեսնել քաղաքի հունական, կաթոլիկ, հայկական ու բողոքական եկեղեցիների գմբեթները, սակայն Զմյուռնիայի եվրոպական թաղամասերից հետո մարդ հայտնվում է ծուռուճուռ ու անսալարկ փողոցներով թուրքական հատվածում. «Իրապես թուրքական: [...] Ամեն պահ թվում է, որ այդ խարխուլ ու քայքայված տներից մեկն ինքնասպան լինելու նպատակով իրեն կնետի մեքենայի անիվների տակ՝ կամովին վերջ դնելու իր թշվառ ու անհույս մաշվածության տառապանքին»¹⁵:

Աշխարհագրագետ Յոզեֆ Բազլն իր ծավալուն ու արժեքավոր «Ասիա» մենագրության մեջ, դեռևս 1908 թ. ներկայացնելով Զմյուռնիան, գրում է, որ այստեղ երկրակեղևը չի հանգստանում, ավերը դեռևս վերջնական տեսք չեն ստացել շարունակական երկրաշարժերի պատճառով. «Սակայն որևէ ժամանակվա երկրաշարժերի ավերածությունները հնարավոր չէ հավասարեցնել մարդկային կրքերի և ազգային սահվոր պայքարի ավերածությունների հետ: Եվ ամեն անգամ, երբ աշխատանքի պտուղներն ավերակների են վերածվում, մշտապես կրկին գյուղեր ու քաղաքներ են հառնում, նոր կյանք է կրկին թագավորում ծովախորշերում, և նոր մարդիկ են սկսում ապրել հների գերեզմանների վրա...»¹⁶:

11 Guth-Jarkovský, *Letem přes řecký kraj*, 150.

12 Նույն տեղում, 158:

13 Բանաստեղծ, գրող և թարգմանիչ Բոհդան Կամինսկին «Լումիր» հեղինակավոր պարբերականի խմբագիրն է եղել:

14 Bohdan Kaminský, *Návštěvou u chorého muže: causerie zcesty* (V Praze: Jos. R. Vilímek, 1909), 61.

15 Նույն տեղում, 180:

16 Josef Basl, *Asie* (V Praze: I.L. Kober, 1908), 29.

Նույնն է եղել անշուշտ հերթական, այս անգամ արդեն աշխարհագրագետի գրածից 14 տարի անց տեղի ունեցած սեպտեմբերյան աղետալի հրդեհից հետո: Չմյուռնիան Օսմանյան կայսրության ամենահարուստ շրջաններից մեկն է եղել: Վերը նկարագրված թշվառ տներում ապրող մահմեդականները բնականաբար պետք է նախանձով ու ատելությամբ լցվեին ծովեզերքի և եվրոպական բարեկարգ թաղամասերի բնակիչների նկատմամբ, ուստիև քրիստոնյաների դեմ բռնություններ հրահրելու պետական ծրագիրը դժվար չէր իրականացնել նրանց շրջանում:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է 1915 թ. մայիսին Պրահայի «Սվիետոզոր» (Աշխարհայացք) չեխական պարբերականի մի հրապարակում: Է. Շ. Լոխովիցկի ստորագրությամբ տպագրված է դեպի Չմյուռնիա ճամփորդության մասին մի հուշագրություն, որը սկսվում է իրենց նավի «մի բուռ» ուղևորներին տարօրինակ ձևով դիմավորելու փաստի արձանագրմամբ: Նախ հիշեցնելով տարիներ առաջ Կրետե կղզու շուրջ բորբոքված կրքերը՝ հեղինակը նկարագրում է պատկառելի տարիքի սպիտակամորուս տղամարդկանցից մինչև 16 տարեկանից էլ ցածր մի քանի հարյուր թուրքերի ներկայությունը նավամատույցում՝ կարմիր ֆեսերով ու դեղնած տուրբաններով մի խառնամբոխի, որ «դիրքավորված, դժոխային աղմուկով ու սուլոցներով» «դիմավորում էր» իրենց հարևանությամբ խարիսխ ձգած հունական նավը: Մահմեդական մաքսավորներից, բանվորներից, բեռնակիրներից որևէ մեկը չէր մոտենում խարիսխ զցած հունական նավերին՝ ո՛չ ուղևորներին ընդունելու, ո՛չ էլ բեռները դատարկելու. «Եթե հնարավորություն ունենար, ամբոխը գորամիավորման հետիոտնի նման կգրավեր նավը, սակայն տվյալ պարագայում անհնար էր. ծովը խորն էր»¹⁷:

Հայ մտավորականության ձերբակալությունները Կ.Պոլսում դեռևս առջևում էին. հայերի զանգվածային տեղահանումներն ու նոր թափով ծավալվելիք կոտորածները դեռ պիտի հաջորդեին, սակայն օտարականի համար արդեն տեսանելի է եղել վերաբերմունքը քրիստոնյաների, տվյալ պարագայում՝ հույների նկատմամբ:

Բավկանյան պատերազմների հետևանքով 1913 թ. Օսմանյան կայսրությունը հողային զիջումներ կատարեց Հունաստանի թագավորությանը (Մակեդոնիա, Կրետե, Էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ ևն). համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերն այդ կորուստները վերադարձնելու հույս ունեին: 1915 թ. Չմյուռնիա այցելած հրապարակագիրը փոխանցում է, որ մահմեդականները «ծանր էին տանում» անգամ հույների առևտրական գործունեությունը, և մի համեմատություն ներկայացնում. «...Մինչ թուրք կամ արաբ խանությանը կամ վաճառողն իր կրպակում ապրանքի կույտով շրջապատված, անտարբեր նստած նարգիլե է ծխում, հայ կամ հույն վաճառականը պատեհությունը բաց չի թողնի, որպեսզի անցնող օտարերկրացուն ուղղակիորեն սարդի նման գցի իր ոստայնը՝ վախեցած ու ապարդյուն անհանգստացող ճանճի պես: Իսկ եթե ո՛չ թուրքերեն, ո՛չ հայերեն, ո՛չ հունարեն չես խոսո՞ւմ. հետո ի՛նչ: Պարոն Պապադոպուլոսը կամ Բաբաջանը գիտի անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, և Աստված գիտի՝ էլ

17 E. Š. Lochovický, “Vzpomínka na Smyrnu”. *Světozor: světová kronika současná slovem i obrazem: časopis pro zábavu i poučení*. Praha: J. Otto, 07.05.1915, 15(34), 172.

ինչ լեզու»¹⁸: Հեղինակը, նման հետաքրքիր մանրամասն պատկերելով, ավելացնում է, որ առևտրում հաջողելու համար հայը կամ հույնը հաճախորդին նախ սև սուրճ կիրամցնի, կխոսի քո հայրենիքի մասին, հազար ու մի ապրանք կներկայացնի, անգամ կառաջարկի գնումդ փոստով ուղարկել: Սակայն հեղինակն առերևույթ բնականոն այս կյանքը նկարագրելիս զգում է, որ այն խաթարված է, և ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ինչ է լինելու այս քաղաքի վիճակը, որտեղ «Ժամանակին Հոմերոսն է իր երկերը հյուսել, որ դարերի ընթացքում ձեռքից ձեռք է անցել և 1424 թվականից դարձել Օսմանյան կայսրության մարգարիտներից մեկը»¹⁹:

Նյութը հրապարակվել է, երբ Առաջին աշխարհամարտն արդեն սկսվել էր: Չեխիան այդ տարիներին Օսմանյան կայսրության դաշնակից Ավստրո-Հունգարիայի մաս էր²⁰, ուստի հրապարակվող նյութերը խստորեն համապատասխանեցվում էին կենտրոնի քաղաքականությանը: Այս իմաստով «Սվիետոզոր»-ում տպագրված նման հուշագրությունը եզակի նյութերից է: Հուշագիր Լոխովիցկիի Չմյուռնիա էր ժամանել ավստրիական «Լլոյդ» ընկերությանը²¹ պատկանող նավով, այդ իսկ պատճառով հանգիստ ափ էր իջել: Գրող և ճանապարհորդ Կարել Հանսայի համաձայն՝ նախապատերազմյան շրջանում հենց «Լլոյդ» ընկերության 180 շոգենավեր ամեն տարի եվրոպական արտադրանքը հասցնում էին Չմյուռնիա, իսկ այնտեղից էլ արևելյան պտուղներ ու ապրանքներ բերում կենտրոնական Եվրոպայի շուկաներ²²:

Քրիստոնյաների դեմ դաժան բռնությունները նախքան Առաջին աշխարհամարտն էլ շարունակական ու համակարգված բնույթ էին կրում. երիտթուրքական կառավարությունը ծրագրել էր միատարր թուրք բնակչությանը պետություն կառուցել: Ադանայի հայերի կոտորածներին հետևեցին Թրակիայից հույն բնակչության արտաքսումները: 1914 թ. հունիսին հակահունական խռովություններ հրահրվեցին Չմյուռնիայում ու մոտակա գյուղերում. բազում զոհերի մեջ էր նաև մի հույն հոգևորական²³, մինչդեռ Շելյա Մուսա ար Ռուվելիլի անունը ստացած ամենահայտնի չեխ արևելագետ Ալոիս Մուսիլը «Կամուրջ դեպի Արևելք. նոր Թուրքիա» մենագրության մեջ գրում է, որ «Թուրքիայում հույների մազն անգամ չի ծովել մինչև հույն զինվորների մուտքը Չմյուռնիա՝ 1919 թ. մայիս», ինչից հետո Թուրքիան հասկացել է, որ «պետք է ազատվի այդ փոքրամասնությունից», և որ բնակչությունների փոխանակմամբ պաշտոնական Անկարան միայն 90 000 հույների ապրելու իրավունքը ճանաչեց Կ.

18 Նույն տեղում, 173:

19 Նույն տեղում, 174:

20 Թեև պաշտոնական Վիեննան չեխ երիտասարդներին բանակ էր զորակոչում, բազմաթիվ չեխ կամավորական զորամիավորումներ, հանուն իրենց անկախության պայքարի, միացել էին Ռուսաստանի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի բանակներին:

21 «Լլոյդ»-ի օրինակով 1833 թ. հիմնված Ավստրո-հունգարական շոգենավային մեծ ընկերություն:

22 Կարել Հանսա, *Արևելքի արհավիրքները*, չեխերեն բնագրի քննական թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Աննա Կարապետյանի (Պրահա, Օրեր մատենաշար 1, 2022), 70:

23 Tessa Hofmann, “The Great Fire of Smyrna: The End of the Ottoman Genocide Against Christians”, *Asiatica: Труды по философии и культуре Востока*, том 16, номер 1, 2022, 8.

Պոլսում²⁴: Ապա նա գրում է, որ «թուրքերն առում էին հույներին և արհամարհանքով էին վերաբերվում նրանց»՝ իբրև իրենց գերակայության տակ գտնվողների²⁵: Գիրքը հրատարակվել է Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1941 թ., երբ նացիստներն արդեն բռնազավթել էին չեխական հողերը՝ Բոհեմիան ու Մորավան:

Աստվածաբանության դոկտոր Մուսիլը, արաբական երկրներում համարձակ ճամփորդ լինելուց բացի, Պրահայում հայտնի էր նաև իբրև Հաբսբուրգների կայսերական ընտանիքի հետ սերտ հարաբերություններ ունեցող մեկը, այդ իսկ պատճառով նրան հապաղում էին աշխատանքի ընդունել Պրահայի Կարլի համալսարան²⁶:

Երան, ի թիվս այլոց, Արևելք ճամփորդելիս միանում էր Ավստրո-Հունգարիայի վերջին կայսրուհի Ցիսայի եղբայրը՝ Բուրբոն Պարմայի արքայազն Սիբստոս Ֆերդինանդը, որը 1917 թ. Ավստրո-Հունգարիան պատերազմից դուրս բերելու նպատակով Դաշնակից ուժերի հետ սեպարատ պայմանագիր ստորագրելու ձախողված փորձ կատարեց: Ավստրո-Հունգարիայի փոխֆելդմարշալ²⁷ գինվորական կոչումով ու բազում շքանշաններ ստացած Մուսիլը կայսրուհու հատուկ հանձնարարականներով մեկնում էր Արևելք: Ուղևորություններից մեկի ժամանակ հանդիպել է Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էսվեր փաշային²⁸: Ավստրո-Հունգարիայի կայսերական ընտանիքի հետ կապերը, ինչպես նաև երկար ժամանակ Մերձավոր Արևելքում անցկացրած տարիները չէին նպաստել, որպեսզի նա անաչառ գիտնական մնա: Մուսիլի աշխատություններում մեծապես նկատելի են Մերձավոր Արևելքում ավստրո-հունգարական, գերմանական ու թուրքական շահերին համապատասխանող տեսակետները, «անհարմար» փաստերը մշուշապատ ներկայացնելու կամ հարթելու միտումը, բոլոր իրադարձությունները կայսերական կենտրոնի հայացքով դիտարկելու ձեռագիրը: Միտումնավոր անհասցեականությամբ է արևելագետը գրում նաև Զմյուռնիայի հրդեհի մասին. «Սեպտեմբերի 9-ի երեկոյան թուրքերը ներխուժեցին քաղաք, իսկ 13-ին Մուստաֆա Քեմալն արդեն հաղթանակած բանակն էր տեսնում: Դժբախտաբար, այս հարուստ քաղաքը մոխրի վերածվեց նույն օրը, երբ ողջունում էր Մուստաֆա Քեմալին: Կեսօրից հետո հրդեհ բռնկվեց հայկական թաղամասում, ուժեղ քամին կրակը տարածեց շրջակայքում, բնակչության մեջ արթնացան կոպիտ կրքերը, սկսվեց կողոպուտ, արյունահեղություն և արտոնված ավեր ու հրդեհում»²⁹:

24 Alois Musil, *Most do Asie: Nové Turecko* (V Praze: Melantrich, 1941), 160.

25 Նույն տեղում, 160:

26 Oldřich Klobas, *Alois Musil zvaný Músa ar Rueili* (Akademické nakladatelství CERM, Brno, 2003), 222.

27 Գերմաներեն՝ Feldmarschallleutnant, չեխերեն՝ Polní podmaršál(ek), որ կարճ ժամանակ նաև ցարական բանակ մուտք գործած գեներալ-ֆելդմարշալ լեյտենանտի կոչումն է, որն, ըստ էության, դիվիզիայի հրամանատար գեներալն է: Մուսիլն այս կարգավիճակով է 1917 թ. էրցհերցոգ Հուրերտ Սավլատոր Ավստրիացու հետ հատուկ առաքելությամբ գործուղվել Արևելք՝ Թուրքիայի դեմ արաբների ապստամբություն հրահրելու, ինչի դեմ հաջողությամբ աշխատում էր բրիտանացի Լորդենս Արաբացին:

28 Karel Jordán, *Dobrodružství jménem Orient: Karel May, Alois Musil, T.E. Lawrence - snílci, vědci, bojovníci*. 1. vydání (V Brně: CPRESS, 2018), 12-14, 99-126.

29 Alois Musil, *Most do Asie*, 169.

Կարլի համալսարան նոր ընդունված ուսանող, հետագայում նույն համալսարանի դոկտոր Նշան Մարտիրոսյանը, որ Խարբերդի նահանգի Խոունավիլ գյուղից էր և Կ.Պոլսի պատրիարք Եղիշե Դուրյանի հորդորով Պրահա էր ժամանել ուսանելու և 1922 թ. հանդիմանական նամակ է ուղարկում Մուսիլին և նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ով թվագրված պատասխան ստանում: Վերջինս, ի թիվս Թուրքիային արդարացնող տարբեր հանգամանքների, նշում է. «Թուրքիան պետք է լեզու գտնի իր փոքրամասնությունների հետ: Քանի որ մենք չենք կարող թույլատրել, որ մեր փոքրամասնություններին արտասահմանից որևէ մեկը հեղափոխության հրահրի: Եվ ինչպես մենք չենք ուզում թողնել, որ մեր փոքրամասնությունները հրահրվեն արտասահմանից, այդպես էլ Թուրքիան չի թույլատրի: [...] Ձեզ համար Լյուդ Ջորջը մեծ քաղաքական գործիչ է: Ես չեմ կարող նրան այդ բնորոշումը տալ, որովհետև ես տեսնում եմ, որ նա հայ և հույն ժողովուրդների դժբախտության պատճառն է»³⁰:

Հայոց ցեղասպանության և վերապրողների մասին ականատեսի իր վկայություններով չեխերեն ամենավաղ աղբյուրի՝ «Արևելքի արհավիրքները» գրքի հեղինակ Կարել Հանսան էլ, թեև առանց անուն նշելու, ակնարկել է արևելագետ Մուսիլի ոչ գիտական պահվածքի մասին: Իր գրական առաջին և լուրջ այս վավերագրից անմիջապես հետո՝ 1925 թ., Հանսան հեղինակել է նաև դեպի Արևելք 1922 թ. հուլիսից վեցամսյա իր ճամփորդության մանրամասների մասին «Դեգերումներ Արևելքով կամ հարեմները ճշմարտության լույսի ներքո» գիրքը:

Պրահայից Կ.Պոլիս գրողի ճանապարհին անցել է ընդամենը 3-4 տարի առաջ միմյանց դեմ պատերազմող պետություններով, ուստի ամենուր զգացել է մարդկանց փոխադարձ անվստահությունն ու ակնհայտ թշնամանքը: Հանսային հանդիպած առաջին հույներն Ադրիանապոլիս (Էդիրնե) զինվորականներն էին: Նա արձանագրում է, որ այս մարդկանց համար Առաջին համաշխարհային ավարտված չէ: Գնացքում իրեն հրահանգել են տեղից չշարժվել, պատուհաններին չմոտենալ, իսկ թուրք սահմանապահը կայարանում փորձել է հարցերի միջոցով անհրաժեշտ տեղեկություն կորզել Հանսայից, ինչին ապագա գրողը պատասխանել է, որ քնած է եղել ողջ ճանապարհին և ոչինչ չի տեսել: Հույն զինվորներից մեկը, որ 12 տարի շարունակ ծառայության մեջ էր եղել, նախկին զինվոր Հանսային ասում է. «Բոլորիս հույսն այն է, որ Կ.Պոլիսը կընկնի, և բոլորս կգնանք տուն»³¹:

Հուլիսի կեսին Հանսան Կ.Պոլսից ուղևորվում է Չմյունխա: Այստեղ, հունական «Հիպերոլիսի» նավի վրա առաջին անգամ հույն գաղթական ընտանիքներ է տեսնում, որ ստիպված էին հեռանալ քաղաքից՝ Թրակիայում ռազմական վերջին գործողությունների հետևանքով կրկնապատկված բռնաճնշումների պատճառով: Նավ բարձվող ամեն ինչ, անգամ ճանապարհի համար անհրաժեշտ սնունդը, թուրքական ծովային ուժերը մանրակրկիտ ստուգում էին: Հանսան նշում է, որ նավում մեկը մյուսի

30 «Ձեխ հոգեբանի նամակը հայ արևելագետին. հայ ժողովրդի ամենամեծ թշնամիները մեծ պետություններն են», *Օրեր համակոչության ամսագիր*, Պրահա, մարտ-ապրիլ, 3-4, 2000, 18.

31 Karel Hansa, *Z potulek Orientem a haremy ve světle pravdy* (V Č. Budějovicích: nákladem vlastním, 1925), 40:

կողքին կիսաշրջանով նստած, ուղևորների անձնագրերը ստուգում էին չորս անգամ. նախ՝ թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչը, ապա՝ ֆրանսիացի և հույն պաշտոնյաները, իսկ վերջում՝ նավապետը: Հանսան ոչ միայն սեղաններին կնիքների ու փաստաթղթերի գույացող կույտերն է նկատում, այլ նաև նավամատույցում խառխիսի գցած ռազմանավերը³²:

Ուղևորներով «Հիպերոլիսի» նավը երեկոյան 5-ին հարկադիր խառխիսի է գցում Միտիլինիում, քանի որ հաշվարկված էր, որ պետք է Ջնյունիա շարժվի ոչ շուտ, քան կեսգիշերը, որպեսզի տեղ հասնի առավոտյան 8-ին, երբ լուսանա, և հնարավոր լինի խուսանավել ծովի ջրերում առատորեն լողացող ականներից: Հանսան Ջնյունիայում մի ամբողջ օր չի մնում. շտապում է նավահանգստից ոչ շատ հեռու Տրիանդա Ֆիլիդիս փողոցում գտնվող Չեխոսլովակիայի հյուպատոսարան՝ կարգավորելու դեպի Բելյուրթ և Հալեպ ճանապարհը շարունակելու արտոնությունը: Սակայն այդ կարճ ժամանակահատվածում, Առաջին համաշխարհայինի բռնկված անցած Հանսան նկատում է, որ արևելքից արևմուտք ընկած առևտրական այս հանգույց-քաղաքը մեծ աղետի շեմին է:

Հանսան Ջնյունիայում հուլիսի կեսին է եղել: Նա վկայում է, որ հունական գլխավոր հրամանատարությունից մեծ ջանքեր էին պահանջվում քաղաքում կարգ ու կանոն պահպանելու համար, որտեղ մահմեդականների մեծ մասը և նաև այլ ազգերի ներկայացուցիչներ հազիվ էին զսպում իրենց դժգոհությունը հույներից, որոնք Ջնյունիան «իրենց միացնելու խոստումներից և հույսից կուրացած, ըստ էության, միայն այրվող շագանակներ էին հասնում Մերձավոր Արևելքում մյուս պետությունների այսպես կոչված արևելյան քաղաքականությունից: Սարսափելի աղետը, որ վրա հասավ քաղաքին և 1922 թ. սեպտեմբերին հազարավոր քաղաքացիների զոհվելու պատճառ դարձավ, դամոկլյան սրի նման արդեն կախված էր օդում»³³:

Ջնյունիայի աղետի մասին արդեն հինգ տարի անկախացած Պրահայում 2-3 տողանոց լուրեր էին հրապարակվում՝ ընդհանուր պատերազմական, Ազգերի լիգայի ու խաղաղության խորհրդաժողովների լուրերի հետ մեկտեղ: Հիմնականում բոլոր թերթերը հրապարակում էին պաշտոնական «ՉՏԿ» լրատվականի նույն հակիրճ լուրերը՝ ֆրանսիական «Հավաս» գործակալության հղումով: Բնակչությունը դարձյալ տեղեկություն չէր ստանում նախկին դաշնակից Թուրքիայի տարածքում շարունակվող պատերազմի ամբողջական փաստերից ու պատկերներից: Օրինակ՝ «Չաս» (Ժամ) օրաթերթը սեպտեմբերի 11-ին «Հույն-թուրքական պատերազմ» ընդհանուր խորագրով իրարահաջորդ լուրերից առաջինով, որ սեպտեմբերի 10-ով է թվագրված, տեղեկացնում է, որ Փոքր Ասիայից նահանջող հունական առաջին զորամիավորումները, որ պետք է ավի հանվեին Էգեյանի մի կղզում, պահանջել են իրենց հասցնել Պիրելոս նավահանգիստ: Հաջորդ լուրը հայտնում է, որ զինվորներն Աթենքի փողոցներում խռովություն են բարձրացրել՝ թագավորից դժգոհություն հայտնելով: Դրան հաջորդում է նույնքան հակիրճ մի լուր, որ թուրքերի հեծելազոր

32 Նույն տեղում, 84:

33 Նույն տեղում, 99:

դիվիզիան մտել է Ջմյունիա: Սեպտեմբերի 11-ով թվագրված լուրով հաղորդվում է, որ թուրքերը գերեվարել են քաղաքում տեղակայված հունական բանակը, և հույներին չի հասցողվել պահպանել կուտակված ռազմամթերքը, իսկ Քեմալը հասել է Ջմյունիա³⁴:

«Նովա դոբա» (Նոր ժամանակ) օրաթերթը «Պայքար Արևելքի համար» խորագրով լուրերի հատվածում սեպտեմբերի 14-ին հաղորդում է, որ սարսափելի հրդեհ է բռնկվել Ջմյունիայի հունական և հայկական թաղամասերում, և որ իտալական նավերն իրենց քաղաքացիներին հեռացնում են քաղաքից: Արդեն սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ հաղորդվում է, որ քաղաքի եվրոպական ողջ հատվածը հրո ճարակ է դարձել, և որ ֆրանսիական նավերը 5 000 փախստականների՝ հիմնականում ֆրանսիացիների, տարհանել են քաղաքից³⁵:

Այսպիսին էին Չեխոսլովակիայում հրապարակվող լուրերի սեղմ ու զուսպ հաղորդագրությունները: Առավել ուշադիր ընթերցողը կնկատեր, որ իտալական նավերը տարհանում էին իտալացիներին, ֆրանսիականները՝ հիմնականում ֆրանսիացիներին: Հույն և հայ բնակչությունը մնում էր քաղաքում՝ գազազած ամբոխի հարձակումների ու հաշվեհարդարի թիրախում: Չեխոսլովակիայում հանրությունը ներկայացվող լուրերից չէր կարող հասկանալ, որ իրականում Թուրքիայում ավարտին է հասցվում երկրի քրիստոնյա բնակչության ցեղասպանությունը, թեև «Վեչեռ» (Երեկո) թերթը սեպտեմբերի 18-ի մի լուրով՝ «Մարտերի արձագանքներն ու նորերի սկիզբը», հայտնում է, որ Հունաստանը բողոքի ձայն է բարձրացրել Ազգերի լիգայում, քանի որ գեներալ Դետրոդիսի 7 000 գերեվարված հույն զինվորներին քեմալականները սպանում էին³⁶: Մինչդեռ հենց հրդեհի բռնկման օրը նույն թերթը «Ինչ է սպասում Ջմյունիային» լուրով հույս էր հայտնում, որ անգլիացիներն իբրև ազատ գոտի և պրոտեկտորատ իրենց վերահսկողության տակ կվերցնեն քաղաքը Գդանսկի կամ Եգիպտոսի պես³⁷:

Պատահական չէ, որ Մերձավոր Արևելքից վերադարձած Կարել Հանսայի դասախոսությունները միշտ անցնում էին լեցուն սրահներում, և ունկնդիրները միշտ բազմաթիվ հարցեր էին ուղղում նրան անգամ մանրամասն դասախոսությունից և լուսանկարների ցուցադրումից հետո: Պատահական չէ, որ «Արևելքի արհավիրքները» գիրքը ներառում է նաև Չեխոսլովակիայի մամուլի սինդիկատին Աթենքի մամուլի միության հեռագիրը, որ 1922 թ. հոկտեմբերին 26-ին հրապարակել է «Նարոդնի պոլիտիկա» (Ազգային քաղաքականություն) թերթը. «Փոխանցելով թուրքական բռնակալության տակ թողնված ողջ հույն ժողովրդի և քրիստոնյա բնակչության մրմուռն ու ցավը, հունական մամուլի միությունը բոլոր երկրների լրագրողների ուշադրությունն է հրավիրում աննախադեպ գազանությունների, սպանությունների, ավերածությունների և այլնայլ հրեշտությունների վրա, որ իրագործում են թուրքական հրոսակալամբերը

34 ČTK (Havas). “Řecko-turecká válka”, *Čas. V Praze*: Jan Herben, 11.09.1922, 32 (203), 1.

35 ČTK. (Havas). “Boj o orient”, *Nová doba: Orgán lidu pracujícího*. Plzeň: František Unger, 16.9.1922, 28 (255), 1.

36 “Dozvuky bojů a počátky nových,” *Večer: lidový deník*. Praha: Roln. tiskárna, 18.09.1922, 9 (211), 1.

37 “Co bude se Smyrnou?,” *Večer: lidový deník*. Praha: Roln. tiskárna, 13.09.1922, 9 (207), 1.

Փոքր Ասիայի անպաշտպան քրիստոնյա բնակչության՝ այդ թվում նաև հոգևորականների նկատմամբ, որոնց փողոցներում հրապարակայնորեն կոտորում են: Մինևույն ժամանակ հունական մամուլը բողոքի խստագույն ձայն է բարձրացնում այն վայրագությունների դեմ, որոնք սև բիծ են մարդկության վրա և անարգանք համայն քրիստոնեության համար, ինչպես նաև ընդդեմ բոլոր հրեշտությունների, որոնք կատարվել են գերտերությունների պաշտոնական ներկայացուցիչների առաջ: Համոզված լինելով, որ այս բողոքը քաղաքակիրթ բոլոր ազգերի հույզերի արտացոլումն է, ենթադրում ենք, որ մեղավորներին պատժելն ու ապագայի համար պաշտպանական միջոցառումների ձեռնարկումը նույնպես քաղաքակրթության թելադրանքն են»³⁸:

Հանսան գրում է, որ Չմյունխայի ահասարստ աղետի ժամանակ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցը միակն էր, որ կարողացավ փոքրասիական այս ափերից հարյուրհազարավոր բռնագաղթյալների օգնություն ցուցաբերել և ապահով շրջաններ տարհանել³⁹: Նա ոչ միայն ականատես էր եղել կառույցի աշխատանքներին, այլև Հալեպում եղած ժամանակ՝ 1922 թ. հոկտեմբեր - նոյեմբերին, մասնակցել Նպաստամատույցի աշխատանքներին և Թուրքիայի տարածքից Ջարարուլուս կայարանով հայ որբերին Սիրիա և Լիբանան տեղափոխելու ծրագրերին⁴⁰: Նույն թվականի դեկտեմբերին Հանսան, իբրև իր ճամփորդության և առաքելության ավարտական մի մեծ քայլ, իտալական «Մարետե» նավով Բեյրութից 896 հույն որբի ուղեկցել է Պիրեյոս նավահանգիստ: Տեղեկություններ չկան՝ արդյոք նրանցից քանիսն են Չմյունխայի աղետի պատճառով որբացած եղել, կամ քանիսն էին, ամիսներ շարունակ կացարանից կացարան անցնելով, ի վերջո հայտնվել երեխաներին Հունաստան տեղափոխող այս նավի մեջ: Հանսան նշում է. «Չմյունխայի սեպտեմբերյան աղետից հետո տարբեր գաղթավայրերում պատասպարված հայ արքայալ բեկորների թիվն ավելացավ Փոքր Ասիայից մեկ միլիոն կին, երեխա և տարեց բռնագաղթյալներով: Աստանդական այս դեգերումները հետագայում պատմաբանները դեռևս կանվանեն քրիստոնյաների ամենամեծ փախուստ, որ հայտնի է մարդկության պատմությանը»⁴¹:

Բեյրութից Պիրեյոս ճանապարհին ծովային ավերածությունների, զրկանքների, հյուծվածության ու սկարություն պատճառով 896 որբերից երկուսը մահանում են: Միայն Պրահայում է Հանսան եզրահանգում, թե որքան հաջող է անցել երեխաների շատ դժվարին, բայց իրականում հաջող տեղափոխությունը, քանի որ կարողացել և իր գրքում էլ ընդգրկել է «Նարոդնի պոլիտիկա» հեղինակավոր թերթի 1923 թ. հունվարի 23-ի «Մահվան նավը» վերնագրով լուրը. «Չմյունխայից Աթենքի Պիրեյոս

38 Կարել Հանսա, *Արևելքի արհավիրքները*, 280:

39 Նույն տեղում, 221:

40 Anna Karapetyan, "Karel Hansa: A Journey of Development and Self-Creation. A complete View," *Parrésia: revue pro východní křesťanství = a journal of Eastern Christian studies*. Červený Kostelec: Pavel Mervart ve spolupráci s Orthodoxyí a Ústavem východního křesťanství Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 15 (2021), 221-274.

41 Կարել Հանսա, *Արևելքի արհավիրքները*, 190:

նավահանգիստ ժամանեց Փոքր Ասիայից 1 600 հույն բռնագաղթյալներով նավը: Նավարկության ընթացքում նավի վրա բռնկվել են վարակիչ հիվանդություններ՝ խոլերա, տիֆ և ծաղիկ, որոնք գաղթականներին հնձում են տասնյակներով: Դիակներն այրում են, առ այսօր այրվել է 35 դիակ, բազմաթիվ հիվանդներ մահամերձ են: Նավը մեկուսացված է, և ոչ ոք իրավունք չունի լքել այն»⁴²:

Հանսան անդրադառնում է, որ մեկ ամիս առաջ իրենց Պիրեյոս հասցրած «Մարետե»-ի հարևանությամբ էլ Կ.Պոլսից ժամանած հայ և հույն բռնագաղթյալներով «Կառնարո» շոգենավում բազմաթիվ երեխաներ են մահացել համաճարակից, զրկանքներից, բացօթյա ուղևորությունից ու ճանապարհի բարդություններից: Հանսան, որ նաև հույն-թուրքական պատերազմի հետևանքների ակասատեսն է եղել՝ Փոքր Ասիայում հույների պատմական ներկայության ավարտին, իր երկու գրքերով որոշ մանրամասներ է ավելացնում Զմյուռնիայի աղետի մասին առկա պատմագիտական նյութին:

Երբ թուրք սահմանապահին նա որևէ տեղեկություն չէր հայտնել քսած լինելու պատճառաբանությամբ. թուրք պաշտոնյան եզրահանգել էր. «Դե, դուք՝ չեխերդ, բոլորդ սիրում եք հույներին»⁴³: Շատ դժվար է համաձայնել նման ընդհանրացման հետ, սակայն ակնհայտ է, որ չեխերի մի սովոր գանգված համակրանքով էր նայում Օսմանյան կայսրության դեմ հանուն ազատության ու անկախության մարտնչող ժողովուրդներին, քանի որ իրենք ևս մեծ ուժեր էին ներդրել Ավստրո-Հունգարիայից անկախանալու պայքարի զոհասեղանին: 1923 թ. սկզբից «Վենկով» (Գավառ) թերթն իրարահաջորդ համարներում հրատարակում է հանրահայտ չեխ ճանապարհորդ Յոզեֆ Կորենսկիի հոդվածաշարը, որը հաջորդ տարի արդեն հրատարակվում է «Թուրքիայով դեպի Ասիայի ծայրերը» գրքով:

Հեղինակը վկայաբերում է չեխական մամուլում դեռևս 1920 թ. հրատարակված մի հոդված: Այն փաստում էր, որ «ծանր հիվանդի» կյանքը երկարել է, ապա ավելացնում. «սակայն անկասկած կմտնի: Թուրքիայից վրեժխնդիր կլինեն իր մեղքերը»⁴⁴: Երեք տարի անց Կորենսկին արձանագրում է, որ «Թուրքիան սրբազան պատերազմ հայտարարեց և իր ձեռքն առավ իր ճակատագիրը: Հիվանդն ինքն իր մահը բերեց», «Հայաստանը, թեև թղթի վրա, ի վերջո արժանացավ նոր և անկախ պետություն ունենալու պատվին», «խելացի կանխատեսողները սխալվել էին իրենց ակտորոշմամբ»⁴⁵: 1922 թվականից եվրոպական բոլոր թերթերն ամեն օր գրում էին Անգորայի ու Քեմալի մասին, դրա քաղաքական, ռազմական, գործարար շրջանակներից մինչև քաղաքի կատուները, որ «հայկական Վանա կատուներ»⁴⁶ էին: Թուրքիայի բազում ոճրագործություններին Զմյուռնիայի մեղքն էլ ավելացավ, սակայն «ծանր հիվանդը» հառնեց և ամրացավ:

42 Նույն տեղում, 278-279:

43 Karel Hansa, *Z potulek Orientem*, 61-62:

44 Josef Kořenský. "Vzkříšení tureckých žen," *Venkov: orgán České strany agrární*. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo rolnické, 15.02.1923, 18 (37), 4.

45 Josef Kořenský, *Tureckem do asijských dálav* (V Praze: F. Topič, 1924), 30-31.

46 Նույն տեղում, 10:

Անկախության հռչակումից հետո Չեխոսլովակիան հայրենադարձության մեծ ծրագիր էր սկսել: 1921 թ. մարտի 9-ից Հունաստանի կառավարությունն ընդունել էր Չմյունխայում Չեխոսլովակիայի հյուպատոս Զդենեկ Վրբկայի հավատարմագիրը⁴⁷: Համաձայն Չեխոսլովակիայի արտգործնախարարության արխիվների՝ քեմալականների ներխուժումից հետո հյուպատոս Վրբկան փորձում է ապահովել իր երկրի քաղաքացիների անվտանգ ելքը քաղաքից: Սեպտեմբերի 12-ին նա հանդիպում է քեմալականների ներկայացուցչի հետ, համայնքի և իր անձի ապահովության խոստում ստանում, սակայն քաղաքի հրդեհից այրվում է հյուպատոսությունը: Կապը հյուպատոսի հետ կորչում է: Միայն մեկ շաբաթ անց Վրբկան անձամբ Քեմալի հետ հանդիպելուց հետո, ֆրանսիական նավի վրայից կարողանում է հայտնել, որ ողջ է: Սեպտեմբերի 29-ին նա վերադառնում է Չմյունխի, նոր հավատարմագիր ստանում արդեն քեմալականներից, կազմակերպում և ավարտին է հասցնում չեխոսլովակների հայրենադարձությունը Չմյունխայից:

SMYRNA AND THE GREAT CATASTROPHE IN CZECH SOURCES

Anna K. Karapetian

Charles University, Prague

Czech written sources contain noteworthy information about Smyrna at the end of the 19th century, as well as about the subsequent Great Fire that broke out in the city in September 1922. Nevertheless, neither of these timeframes have been thoroughly researched, nor analysed, whether in Armenian academic circles or even in Czechoslovakia, where a large Greek community – who took refuge there after the Greek Civil War – could have raised a wave of interest.

Meanwhile, there are extracts about Smyrna in ordinary Czech travelogues, in ethnographic and geographical studies, in addition to oriental monographs, which unfortunately sometimes carry a clear political connotation. Having been a part of the Austro-Hungarian Empire-an ally of the Ottoman Empire-meant that Czech and Czechoslovak media had a forced and subsequently customary tone respectively, against which the writer and traveler Karel Hansa spoke out in the newly-independent Czechoslovakia.

The examples presented in this article are significant and in certain cases unique new sources on the topic.

Key words: Smyrna, Ottoman Empire, Great Fire of Smyrna, genocide, Czech Republic, Czechoslovakia, Karel Hansa, travelogues.

---

47 AMZV ČR Praha; I. sekce, Konzuláty I/1,2, kart. 128, č. 22026.

СМИРНА И ВЕЛИКАЯ КАТАСТРОФА В ЧЕШСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Анна К. Карапетян

Чешский Карлов университет

Чешские письменные источники содержат заслуживающие внимания сведения о Смирне конца 19-го века, а также о катастрофическом пожаре, вспыхнувшем в городе в сентябре 1922 года. Однако они никогда не становились темами для отдельных научных исследований и анализа не только в армянских научных кругах, но даже в Чехословакии, где обосновавшаяся после разразившейся в Греции гражданской войны большая греческая община могла бы вызвать волну интереса.

Публикации о Смирне на чешском языке есть и в простых рассказах о путешествиях, и в этнографических и географических исследованиях, и в востоковедческих монографиях, но иногда с явной политической направленностью. Факт нахождения в составе Австро-Венгрии, союзницы Османской империи, придал чешской прессе сначала вынужденный, а затем и привычный тон, против которого уже в независимой Чехословакии выступил писатель и путешественник Карел Ганса.

Представленные в этой статье примеры важны, а иногда и уникальны как новые источники по теме.

Ключевые слова: Смирна, Османская империя, Великий пожар Смирны, геноцид, Чехия, Чехословакия, Карел Ганса, литература о путешествиях.

REFERENCES

Hansa, Karel. *Արևելքի արհաւիրքները* [The Horrors of the East]. Prague, 2022.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Աննա Կ. Կարապետյան, Պրահայի Կարլի համալսարանի պատմական գիտությունների դոկտորի թեկնածու: «Կովկաս-Արևելյան Եվրոպա» լրատվական կենտրոնի և «Օրեր» համաներկայական անկախ ամսագրի համահիմնադիրն է, վերջինի լրատվական կայքէջի գլխավոր խմբագիրը:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ հայ-չեխական պատմամշակութային կապերը:

Էլ. հասցե՝ editor@orer.eu

Anna K. Karapetyan, PhD candidate of the Charles University, Prague. She is the co-founder of the “Caucasus-Eastern Europe” information center and the pan-European independent magazine “Orer”, the editor-in-chief of the latter’s website.

Research fields – Armenian-Czech historical and cultural ties.

E-mail: editor@orer.eu

Анна К. Карапетян, Кандидат доктора исторических наук Карлова университета в Праге. Она является сооснователем информационного центра “Кавказ-Восточная Европа” и общеевропейского независимого журнала “Орер,” главным редактором новостного сайта последнего.

Область исследований – Армяно-чешские исторические и культурные связи.

Эл. почта: editor@orer.eu